

Rola przymusu w ubezpieczeniach społecznych

Autor stawia tezę, że bez przymusu ubezpieczenia społeczne nie mogłyby ani powstać, ani funkcjonować, ani też gwarantować świadczeń na przyszłość. Dobrowolność w ubezpieczeniu społecznym ma charakter uzupełniający i powiększa tym samym w sposób nieznaczny zakres podmiotowy ubezpieczeń społecznych ponad stałą wspólnotę ubezpieczeniową. Przymus należy bowiem do głównych atrybutów systemu ubezpieczeń społecznych jako jego cecha ekonomiczna i utrwalona w prawie.

Celem artykułu jest określenie, czym jest przymus ubezpieczeniowy oraz jaką pełni funkcję w ubezpieczeniach społecznych. Odpowiedzi na to pytanie sięgać będą do problemów fundamentalnych ubezpieczeń społecznych, a odkrywanie zależności przymusu od podstawowych kategorii konstrukcyjnych ubezpieczeń społecznych wskazywać będzie na skuteczność poboru składki w systemie ubezpieczeń społecznych. Autor wskazuje prawną, psychologiczną i ekonomiczną rolę przymusu.

Słowa kluczowe: przymus, ubezpieczenia społeczne, podleganie ubezpieczeniom społecznym, ekonomia behawioralna

Otrzymano: 25.05.2017

Zaakceptowano po recenzjach: 13.11.2017

Wstęp

Problematyka przymusu w ubezpieczeniach społecznych była wielokrotnie podejmowana w literaturze prawa ubezpieczeń społecznych. W. Szubert zalicza przymus ubezpieczenia do jego cech istotnych, a przez to warunkujących określony zakres podmiotowy ubezpieczenia społecznego¹. E. Modliński docenia znaczenie przymusu ubezpieczenia w kontekście wpływu na charakter powołanej przez państwo instytucji ubezpieczeniowej². Z kolei A. Świątkowski wskazuje, że podstawą wpłat i wypłat z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych jest istnienie przymusowej solidarności ubezpieczonych, a ta przymusowa solidarność stanowi podstawę współczesnego systemu ubezpieczenia społecznego³. W świetle tych wzmianek z literatury przedmiotu należy postawić tezę, że bez przymusu ubezpieczenia społeczne nie mogłyby ani powstać, ani funkcjonować, ani też gwarantować świadczeń na przyszłość. Dobrowolność w ubezpieczeniu społecznym ma charakter uzupełniający i powiększa tym samym nieznacznie zakres podmiotowy ubezpieczeń społecznych ponad te grupy osób, które stale tworzą wspólnotę ubezpieczeniową.

Przymus pozostaje dogmatem istnienia ubezpieczeń społecznych, ale warto pytać o jego podstawy i uzasadnienie. Odkrywanie roli przymusu w ubezpieczeniach wymaga podejścia interdyscyplinarnego, z uwzględnieniem wszelkich warstw semantycznych tego pojęcia. Z punktu widzenia ekonomicznego ochrona socjalna może być uznawana za produkt, który jest dystrybuowany przez rynki (ubezpieczenia rynkowe), państwa i wspólnoty przez nie uznawane (ubezpieczenia społeczne) oraz rodziny jako komórki społeczne (zabezpieczenia nieformalne oraz alimentacyjne). Jedną z płaszczyzn uzasadnienia przymusu pozostaje odniesienie do ogólnego systemu wyborów dokonywanych przez wszystkich wskazywanych aktorów uczestniczących w decyzjach dotyczących zabezpieczenia społecznego. Narzucenie uczestnictwa w usłudze ubezpieczeniowej oferowanej przez organizacje publiczne ogranicza lub wyłącza możliwość pozostałych wyborów⁴. Podejmując dyskusję o przymusie w ubezpieczeniu społecznym, należałoby zakreślić zatem szerokie spektrum poznawcze, zarówno ze strony pojęciowej, jak i metodologicznej, która z pewnością wychodzi daleko poza świat poznawany z perspektywy dogmatycznoprawnej oraz teoretycznoprawnej. Lingwiści zauważają, że język jest podstawowym budulcem myśli, mowy, piśmiennictwa oraz narzędziem niezbędnym w obcowaniu z innymi ludźmi i w poznaniu świata. Poznanie świata wyznaczanego przez normy prawne ubezpieczeń społecznych, jak i reakcji pozytywnej lub negatywnej wobec przymusu ubezpieczeniowego wymaga przekroczenia języka stosowanego w każdej

1 W. Szubert, *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, Warszawa 1987, s. 49.

2 E. Modliński, *Podstawowe zagadnienia prawne ubezpieczeń społecznych*, Warszawa 1968, s. 136.

3 A. Świątkowski, *Podmioty stosunków prawnych ubezpieczeń społecznych* [w:] *Problemy prawa ubezpieczeń społecznych*, red. B. Wagner, Kraków 1996, s. 81.

4 Zob. R.H. Thaler, C.R. Sunstein, *Nudge. Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, New Haven & London 2008, s. 185.

z indywidualnych nauk zajmujących się ubezpieczeniami społecznymi⁵. Istnieje zatem potrzeba wzbogacania języka stosowanego przy poznawaniu przymusu, gdyż myślowy obraz zawarty w wypowiedziach naukowych może nie zostać przedstawiony w pełni bądź zgoła fałszywie z powodu ograniczeń stosowanego języka. Nie można ograniczać się ani do treści norm i języka prawniczego, ani też badania reakcji na normy prawne jako określonych skutków i stanu praworządności, lecz trzeba poszukiwać głębszych przyczyn zachowań ludzkich wobec prawa, które określa treść przymusu w konkretnym systemie ubezpieczenia społecznego.

Przymus należy do głównych atrybutów systemów ubezpieczeń społecznych, stanowi jego cechę ekonomiczną, a w konkretnym czasie uzyskuje określony kształt normatywny. Celem niniejszego opracowania jest określenie, czym jest przymus ubezpieczeniowy⁶ oraz jaką pełni funkcję w ubezpieczeniach społecznych. Odpowiedzi na te pytania sięgać będą do problemów fundamentalnych ubezpieczeń społecznych, a odkrywaniu zależności przymusu od podstawowych kategorii konstrukcyjnych ubezpieczeń społecznych wskazuje m.in. na skuteczność poboru składki w systemie ubezpieczeń społecznych.

Ubezpieczenia przymusowe czy obowiązkowe?

Zrealizowanie celów opracowania wymaga choćby wstępnego zdefiniowania, czym jest przymus ubezpieczeniowy oraz co go charakteryzuje. Od indywidualnej decyzji ekonomicznej ubezpieczonego zależy, czy godzi się zawrzeć kontrakt ubezpieczeniowy oraz nabyć ochronę oferowaną na zasadach rynkowych, stąd przemyślano te aspekty przy wprowadzeniu ubezpieczeń działających na zasadach społecznych. Przymus ubezpieczeniowy sprowadza się do odebrania swobody wyrażenia takiej decyzji. W ten sposób przymus staje się kategorią różnicującą komplementarne rozwiązania ubezpieczeniowe, jakimi są dla siebie ubezpieczenia społeczne oraz ubezpieczenia osobowe (rynkowe). Z perspektywy całości ubezpieczeń obejmujących ubezpieczenia rynkowe i społeczne łatwo pomylić przymus z obowiązkiem ubezpieczenia, szczególnie gdy używa się pojęcia „przymus ubezpieczeniowy”, które po części zaciera różnicę między obowiązkowymi ubezpieczeniami społecznymi a obowiązkowymi ubezpieczeniami rynkowymi. Ścisłe podejście do tychże kategorii wymaga, aby przymus ubezpieczenia odróżnić od

5 Ludwig Wittgenstein w *Tractatus Logico-Philosophicus* stwierdza, że myślowe obrazy rzeczywistości (faktów) są zawarte w wypowiedziach (teza 4) oraz że granice języka wskazują granice świata (teza 5.6), zob. B. Wolniewicz, *Wstęp* [w:] L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Warszawa 1970.

6 Stosowanie pojęcia „przymus ubezpieczeniowy” jest pewnym uproszczeniem. Dopuszcza się je w artykule z uwagi na to, że tworzy pewną ogólną konstrukcję, która jest odnoszona do całości ubezpieczeń, także rynkowych, oraz że jest prostszy w komunikacji poznawczej.

obowiązku – ten pierwszy oznacza ustalanie stosunków prawnych powstających z mocy prawa, a obowiązek kontraktowania sprowadza się do obowiązku zawarcia umowy ubezpieczenia – stosunek nie powstaje bez podporządkowania obowiązkowi. Wydaje się, że kwestia ta stoi za przyjmowanym w pierwotnej literaturze prawa ubezpieczeń społecznych językowym rozróżnieniem ubezpieczeń społecznych na ubezpieczenia przymusowe i dobrowolne⁷, a nie obowiązkowe i dobrowolne. W ślad za J. Łazowskim należałoby też przypomnieć, że rozróżnia się dwojaki sposób realizacji przymusu ubezpieczeniowego – albo jego wykonanie powierza się „monopolowym ubezpieczeniom publicznym i wtedy mamy do czynienia z systemem ubezpieczenia przymusowego”, albo pozostawia się ubezpieczającemu swobodę zawarcia umowy z dowolnym ubezpieczycielem, co tworzy „system przymusu ubezpieczenia”⁸. Rozróżnienie „przymusu ubezpieczenia” od „ubezpieczeń przymusowych” oznaczałoby, że w obu przypadkach powstają ubezpieczenia obowiązkowe.

W ramach ubezpieczeń społecznych nie stosuje się obecnie techniki obowiązku kontraktowania (systemu przymusu ubezpieczenia), stąd różnice pomiędzy tymi pojęciami z praktycznego punktu widzenia nie są dostrzegalne. W procesie dydaktycznym oraz poznawaniu ubezpieczeń stosowany język „płata figle”. Kiedy mówi się o ubezpieczeniach obowiązkowych, zachodzi możliwość pomyłki obowiązku ubezpieczenia społecznego z obowiązkiem ubezpieczenia w ramach ubezpieczenia rynkowego, dlatego w perspektywie teoretycznej lepiej mówić o przymusie ubezpieczenia oraz ubezpieczeniach przymusowych, choć trudno być usatysfakcjonowanym z takiego rozróżnienia. Być może przymus jako coś bardzo kategorycznego należałoby wiązać jedynie z ubezpieczeniami społecznymi.

Od przymusu w ubezpieczeniach należałoby odróżnić zakres obowiązkowego ubezpieczenia społecznego. W związku z łączeniem obowiązku ubezpieczenia społecznego z określonym tytułem zatrudnienia, jak również przyjmowaną regulacją o zbiegu tychże tytułów powstaje określony wachlarz kształtowania dobrowolnych ubezpieczeń społecznych pomimo wstępnego przymusu ubezpieczenia – dlatego należy odróżnić badania nad problemem przymusu ubezpieczeniowego od problemu obowiązkowego ubezpieczenia społecznego, które wynika z przymusu, ale polegając na określonym kształcie normatywnym, rodzi w określonych sytuacjach obowiązki składkowe lub nie. Przymus w ubezpieczeniach społecznych uzyskuje swoją treść dzięki zdefiniowaniu obowiązku ubezpieczenia społecznego, czyli w konkretnych stosunkach prawnych powoduje jego powstanie w związku z istnieniem tytułu ubezpieczenia społecznego oraz

7 Z. Fenichel, *Kodeks ubezpieczeń społecznych*, Kraków 1933, s. 2.

8 Zob. J. Łazowski, *Wstęp do nauki o ubezpieczeniach*, Sopot 1999, s. 215 (przedruk i adaptacja przez W. Mogińskiego z oryginału z 1934 r.). Z kolei K. Secomski rozróżnia ubezpieczenia przymusowe oraz dobrowolne w zależności od tego, czy stosunek prawny powstaje z mocy prawa, czy na podstawie umowy, jak i ubezpieczenia przymusowe od przymusu ubezpieczenia, ten ostatni dotyczy sytuacji, gdy ustawodawca wymaga zawarcia ubezpieczenia, nie precyzując warunków umowy, które są pozostawione grze sił na rynku ubezpieczeniowym; *idem*, *Ekonomika ubezpieczeń*, Warszawa 1947, s. 18.

ustaje wraz z tym tytułem lub gdy normy prawne zakreślają możliwość dobrowolnego ubezpieczenia⁹.

Ustalany przez ustawodawstwo przymus jest rozwiązaniem bezwzględny w odniesieniu do określonego zakresu podmiotowego oraz przedmiotowego ubezpieczeń społecznych. Dzięki temu stosunki prawne z zakresu ubezpieczenia społecznego powstają z mocy prawa, przez co dochodzi w konkretnych przypadkach do najdalszej ingerencji w wolność człowieka oraz wolność wyboru. Przymus składkowy jest ograniczeniem wolności oraz własności w zakresie wynagrodzeń osiąganych przez ubezpieczonych, czy też wyłączeniem środków przeznaczanych do alokacji w ubezpieczeniach społecznych z obrotu rynkowego. Z punktu widzenia ochrony wolności wyboru można się zastanawiać, czy nie wystarczyłyby prawne zachęty do uczestnictwa w ubezpieczeniach. Takim rozwiązaniem jest opcja domyślna, która jest stosowana zarówno przez organizacje gospodarcze, jak i publiczne¹⁰. W obszarze zabezpieczenia społecznego w Polsce znana jest jako zachęta do ograniczenia przekazywania składek do OFE, jak również element współczesnych założeń do upowszechnienia dodatkowych zabezpieczeń emerytalnych. Takie podejście wymagałoby odrębnej analizy, choć z prawnego punktu widzenia wydaje się oczywiste, że państwo jako organizacja publiczna stanowiąca prawo różnie wybiera filozofię prawa w zależności od ustroju państwa oraz ustaleń politycznych, które decydują o pójściu w kierunku prawa publicznego czy też prawa prywatnego. Zasadniczo w obrębie tego drugiego państwo może przecież wykorzystywać instrumenty „miękkiego paternalizmu” (ang. *soft paternalism* lub *libertarian paternalism*¹¹) w celu ukierunkowania wyboru adresata normy w sposób, który polepszy jego sytuację¹² bez sięgania do bezwzględnych, a przez to czasem nieskutecznych narzędzi prawnych. Korzystny efekt wpływania przez ustawodawcę na procesy decyzyjne obywateli wynika z tego, że ludzie często podejmują „złe” decyzje w tym znaczeniu, że gdyby dysponowali pełną informacją oraz posiadali nieograniczone zdolności kognitywne i niczym nieskrępowaną siłę woli, danej decyzji by nie podjęli¹³. Pojęcie „złej” decyzji budzi niedosyt oraz zastrzeżenia, które poruszam w dalszej części tekstu.

We współczesnej literaturze prawniczej pojęcie przymusu jest wymiennie traktowane z obowiązkiem ubezpieczenia społecznego, na co z wyżej wymienionych powodów trudno się zgodzić. Obowiązek ubezpieczenia społecznego dotyczy przede wszystkim tytułu obowiązkowego ubezpieczenia społecznego. *De lege lata* istnieje 5 kategorii podlegania

9 Taki problem teoretyczny uzyskuje konkretną treść na przykład przy kontynuacji ubezpieczeń emerytalno-rentowych (art. 10 u.s.u.s.). W literaturze zauważa się za orzecznictwem, że do oświadczenia woli o kontynuacji ubezpieczenia emerytalno-rentowego wystarczy fakt opłacania składek, nawet jeżeli nie złożono stosownej deklaracji. Wyrok SN z 16 sierpnia 2005 r., I UK 376/04, OSN 2006, nr 1–12, z głosem aprobującym I. Sierockiej, OSP 2007, nr 7–8, poz. 95; Ł. Prasolek [w:] *Ustawa o systemie ubezpieczeń społecznych. Komentarz*, red. B. Gudowska, J. Strusińska-Żukowska, Warszawa 2011, s. 270. Przymusu ubezpieczenia chorobowego nie ma również w przypadku niektórych tytułów ubezpieczeń społecznych.

10 R.H. Thaler, C.R. Sunstein, *op. cit.*, s. 85.

11 R. Thaler, C. Sunstein, *Libertarian Paternalism*, „American Economic Review” 2003, No 2, s. 175 i n.

12 *Ibidem*, s. 175.

13 *Ibidem*, s. 175.

obowiązkowym ubezpieczeniom emerytalnym i rentowym, tj. wykonywanie pracy zależnej; prowadzenie pozarolniczej działalności; korzystanie z określonych uprawnień socjalnych (w tym pobieranie niektórych świadczeń pieniężnych); niektóre przypadki służby oraz posługa duchowna¹⁴. Zamiarem autora jest określenie bardziej wszechstronno przedmiotu analizy. Najpierw trzeba zrozumieć, po co jest przymus, aby później rozprawiać o słuszności zmiany w zakresie tytułów ubezpieczenia społecznego czy też wielkości obowiązku składkowego, który decyduje o dolegliwości przymusu. Rozpoznanie problemu wymaga perspektywy ekonomicznej i psychologicznej, a nie tylko prawnej. Skuteczność prawa, którym zajmuje się podejście socjotechniczne w naukach prawnych¹⁵, jest jednocześnie przedmiotem zainteresowania ekonomii – regulacja prawna powinna uwzględniać optymalną koncepcję ekonomiczną realizowaną w systemie ubezpieczeń społecznych. Zgodnie z podejściem z kręgu Law&Economics jako nauki ekonomicznej powinniśmy uzyskać odpowiedź na pytanie, czy w konkretnej regulacji prawnej przymus spełnia swoją funkcję.

Płaszczyzny poznania ról przymusu ubezpieczeniowego

Prawna rola przymusu

Analizę znaczenia przymusu ubezpieczenia oraz jego ról należy rozpocząć od poznania prawniczego, gdyż bez warstwy normatywnej przymus nie mógłby zaistnieć. Obowiązek uczestnictwa w systemie ubezpieczeń społecznych, jak również obowiązek finansowania oraz opłacania składek jest zdefiniowany w ustawodawstwie. To zapewnia, że staje się on obowiązujący dla wszystkich adresatów norm prawnych. Odkrywanie roli przymusu z perspektywy prawnej wymaga wskazania na cele, normy prawne, które go definiują. Przymus ubezpieczeniowy realizowany przez adresatów tworzy podstawy:

- a) uczestnictwa w systemie świadczeń na wypadek zajścia ryzyk społecznych, który ma charakter publiczny, określane przez państwo – zakres podmiotowy obowiązkowego ubezpieczenia;
- b) finansowania części składek przez ubezpieczonych, co powinno być rozumiane jako spełnianie świadczenia pieniężnego, które stanowi warunek nabycia ochrony ubezpieczeniowej;

¹⁴ M. Zieleniecki, *Obowiązkowość i dobrowolność ubezpieczenia społecznego* [w:] *Współczesne problemy prawa emerytalnego*, red. T. Bińczycka-Majewska, M. Włodarczyk, Warszawa 2015, s. 78.

¹⁵ Z. Ziemiński zalicza do problematyki nauk prawnych (obok problematyki dogmatycznej oraz teoretycznej) problematykę socjotechniczną, która zajmuje się tym, jak przez odpowiednie stosowanie przepisów prawnych uzyskiwać zamierzone skutki społeczne. Może być, ale nie musi neutralna socjologicznie, *idem, Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 15.

- c) dofinansowania części składek przez podmioty zatrudniające z uwagi na korzyści prawne i faktyczne, które uzyskują dzięki zatrudnieniu, co odpowiada konstrukcji: ubezpieczenie na rzecz osoby trzeciej;
- d) rozliczania składek przez płatników, które obejmują obowiązki naliczania i odprowadzania składek na ubezpieczenia społeczne, stanowiąc nadto realizację zadania administracyjnego (usługi) przez płatnika;
- e) sankcjonowania wyżej wymienionych norm za brak zachowania zgodnego z normatywną treścią podlegania ubezpieczeniu.

Na tej podstawie należy przyjąć, że istnienie przymusu ubezpieczenia w wymiarze prawnym prowadzi do określenia adresatów norm prawnych, którzy zobowiązani są do uczestnictwa w systemie emerytalnym, a także ich obowiązków związanych z finansowaniem, dofinansowaniem oraz rozliczaniem składek. Prawo określa przymus w wymiarze formalnym. Ustawodawstwo, posługując się normami bezwzględnie obowiązującymi, oraz państwo te normy stanowiące i posługujące się aparatem egzekucji tworzą w sumie warunki do tego, by doprowadzić do wyegzekwowania obowiązków ubezpieceniowych. Bez sankcji obwarowujących zachowania niezgodne z treścią przymusowo wymaganą od adresatów przymus ubezpieczenia miałby charakter czystej deklaracji.

Badając cele przymusu w ujęciu interdyscyplinarnym, należy rozróżnić to, co jest przynależne bezpośrednio do prawa, od tego, co zasadniczo lub częściowo zachodzi na inne dyscypliny. Bezpośrednim celem przymusu w jego roli prawnej jest ustalenie określonych norm sankcjonowanych, które wymagają podporządkowania adresata normy w zakresie podlegania i finansowania ubezpieczeń społecznych, oraz norm sankcjonujących, które określają stabilizujące lub odstrasżające konsekwencje prawne w przypadku niezrealizowania sankcjonowanych norm prawnych. Te ostatnie mają charakter materialno-prawny oraz prawno-procesowy związany z nawiązaniem stosunku prawnego lub ustaleniem istnienia obowiązku ubezpieczenia społecznego, tudzież ustalania określonej zaległości składkowej bądź innej sankcji finansowej lub karnej za nieodprowadzanie składek na ubezpieczenia społeczne. Można przy tym zwrócić uwagę, że sankcjonowanie norm określających podleganie ubezpieczeniu społecznemu oraz jego finansowanie stanowią najczystsza postać przymusu rozpatrywanego w ujęciu kolokwialnym. W literaturze prawnej zauważa się rozróżnienie normy od przymusu, które ma wiązać się z użyciem przemocy w stosunku do jakiejś osoby¹⁶.

Prawnego wymiaru przymusu nie powinno się ograniczać tylko do uogólnienia stosowanych powszechnie rozwiązań normatywnych. Należy próbować też sięgać do perspektywy socjotechnicznej prawa, która jednak łączy się z dalej wskazywanymi perspektywami poznawczymi przymusu i nie ma czysto prawniczego charakteru. Przymus w ubezpieczeniach społecznych zabezpiecza przed decyzjami indywidualnymi, które są nieracjonalne z punktu widzenia celów zabezpieczenia społecznego. Ten kontekst jest niezwykle ważny, żeby obiektywnie rozprawić o przymusie, gdyż właściwie każdy kieruje się osobliwą dla siebie racjonalnością. W niektórych jednakże

¹⁶ Z. Ziemiński, *Zarys...*, *op. cit.*, s. 43.

obszarach da się zobiektywizować, co jest racjonalne, i ma to miejsce w zabezpieczeniu społecznym. Ustalenie przymusu jest racjonalne dla ubezpieczenia społecznego, a nie rozwiązania ubezpieczeniowego, które nie zachowuje szerokiego kontekstu społecznego. Zakładając, że każdy powinien posiadać minimalny poziom ochrony na wypadek zajścia ryzyk socjalnych, nieracjonalne są te decyzje indywidualne, które polegają na rezygnacji lub nadmiernym ograniczeniu ubezpieczenia. System prawny, który kieruje się jedynie wolnością wyboru, a w rezultacie pozostawia znaczną część społeczeństwa w sytuacji braku takiej ochrony, gdyż taki powstaje efekt ogólny z wszystkich podejmowanych decyzji indywidualnych, jest nieskuteczny i nie wspiera drogi państwa do bogactwa i bezpieczeństwa w wymiarze ogólnospołecznym, czyli dla wszystkich swoich obywateli. Ustalenie przymusowej przynależności staje się impulsem wychowawczym dla społeczeństwa, jeżeli wszyscy podlegają tym samym regułom oraz prowadzona jest określona polityka uwzględniająca psychologiczne uwarunkowania zachowań adresatów norm prawnych oraz pociąganie jednych przez drugich w sposobie podporządkowania się prawu, tudzież „popychanie” („szturchanie”) ku korzystniejszemu dla ogółu wyborom konkretyzującym efektywny zakres przymusu w ubezpieczeniach¹⁷.

Psychologiczno-socjologiczna rola przymusu

Przechodząc do płaszczyzny psychologicznej, która ma znaczenie zarówno indywidualne, jak i systemowe, możliwe jest odkrywanie roli oddziaływania przymusu ubezpieczeniowego na zachowania społeczne. W ten sposób można odkrywać z jednej strony *ratio legis* stosowanego rozwiązania normatywnego, a z drugiej strony przybliżyć podstawy skuteczności ekonomicznej systemu ubezpieczeń społecznych. Zgłaszanie refleksji psychologicznej wymagałoby zaawansowania precyzji wypowiedzi przy wykorzystaniu podejścia właściwego dla ekonomii behawioralnej (J. Bentham, J. Clark, T. Sedlaczek¹⁸), psychologicznego pojmowania prawa (L. Petrażycki) czy też syntezy ekonomiczno-prawnej, opierającej się na psychologii (G. Becker¹⁹). Powtarzalne reakcje psychologiczne można wiązać z psychologią społeczną lub psychologią ogólną, która

17 Z psychologiczno-ekonomicznego punktu widzenia można dopatrywać się pewnych analogii w reakcji adresatów norm prawnych zarówno wobec obowiązku podatkowego, jak i obowiązku składkowego, który konkretyzuje treść finansowo-prawną przymusu. Zob. R.H. Thaler, C.R. Sunstein, *op. cit.*, s. 66.

18 M. Zygan przedstawia głównych ekonomistów odwołujących się do psychologii oraz podstawowe założenia ekonomii behawioralnej, w której za J.M. Clarkiem przyjmuje się, że albo ekonomiści będą odwoływać się do psychologii, albo będą tworzyć własną psychologię, która będzie marną nauką. Takie samo podejście należałoby zaadresować do prawników zajmujących się tworzeniem, a w mniejszym zakresie stanowaniem dobrych, spełniających zakładane cele norm prawnych. *Idem*, *Ekonomia behawioralna – wprowadzenie do tematyki*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2013, nr 32, s. 9 i nast.

19 G. Becker opublikował w 1967 r. *Teorię przestępstwa*, w której wskazywał zaangażowanie elementów psychologicznych w podejmowaniu decyzji ekonomicznych. W 1992 r. otrzymał on Nagrodę Nobla w dziedzinie ekonomii za „rozszerzenie teorii racjonalnych decyzji na wszelkie dziedziny ludzkiego zachowania”, co obejmowało również opisywany rozrachunek prawdopodobieństwa i dolegliwości sankcji karnych wobec korzyści związanych z popełnieniem określonego przestępstwa.

stanowi naukę o procesach psychicznych w ogóle, nie jednego, ale określonego mnóstwa osób ludzkich²⁰. Z kolei socjologia w wymiarze psychologicznym uwzględnia procesy obcowania psychicznego, wzajemnego emocjonalnego i intelektualnego „zarażania się” stykających się ludzi²¹. W tym wymiarze istotne jest, w jaki sposób ludzie przeżywają przymus ubezpieczenia oraz jak określone nastroje oraz reakcje na przymus udzielają się w społeczeństwie. Ze względu jednak na relatywność pojęcia decyzji racjonalnej z psychologicznego punktu widzenia oraz konieczność jej obiektywizacji w ubezpieczeniach społecznych, o czym wyżej napisano, należałoby jedynie aspektowo traktować wymiar psychologiczny przymusu; badać przede wszystkim związek z istnieniem określonej treści przymusu, czy też argumenty za nałożeniem przymusu z perspektywy psychologicznej.

Przymus w ubezpieczeniach społecznych staje się potrzebny ze względu na większą skłonność do konsumpcji oraz korzystania z własnych zasobów, aniżeli ich inwestowania oraz zabezpieczania sytuacji konsumpcyjnej w przyszłości. Zgromadzenie wystarczającego kapitału pokrywającego wydatki z okresu starości jest niezwykle trudne; po pierwsze dlatego, że dotyczy okresu odległego w czasie, po drugie – wymaga ograniczenia wydatków konsumpcyjnych, tym bardziej dolegliwego dla konsumpcji bieżącej, im większe są potrzeby okresu starości i późniejszy okres rozpoczęcia akumulacji kapitału. Z uwagi na długą perspektywę odpłaty uzyskiwanej w ramach procesu nabywania emerytur (i w mniejszym stopniu rent z powodu ogólnej niezdolności do pracy) ludzie swobodni w decyzji tylko w niewielkim zakresie wykazują się niezbędną przezornością. Truizmem jest stwierdzenie, że ludzie przypominają sobie o zabezpieczeniu indywidualnym na starość, ale ma on podstawy w ekonomii behawioralnej, zajmującej się m.in. racjonalną teorią oszczędzania według teorii cyklu życia²². W psychologii da się poprzez określone eksperymenty behawioralne dowieść, że osoby o ograniczonych zasobach dyskontują swoje wybory określonych dóbr i zachowań, tak aby szybciej otrzymać korzyść i świadczenie zwrotne – psychologowie zauważają bowiem skrócenie okresu dyskontowania podejmowanych decyzji przy mniejszych zasobach, które w odczuciu określonej osoby są w danym momencie niewystarczające²³. Takie uwarunkowanie psychiczno-ekonomiczne wymaga przymuszania do uczestnictwa w systemie ubezpieczeń społecznych. Unikając

20 L. Petrażycki odróżnia psychologię ogólną obejmującą mnóstwo istot mających przeżycia psychiczne od psychologii człowieka. *Idem, O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa 1985, s. 70.

21 Zob. L. Petrażycki, *op. cit.*, s. 74.

22 Skłonność człowieka do oszczędzania pieniędzy zależy od jego wieku. Zob. T. Zaleskiewicz, *Psychologia ekonomiczna*, Warszawa 2011, s. 228–229.

23 Osoby młode i na dorobku cechuje zbyt szybkie dyskontowanie gratyfikacji finansowych, które odpowiada za przesadne wartościowanie natychmiastowych zysków. Na taką anomalie zwraca uwagę model Hersha Shefrina oraz Richarda Thaler (zob. *Psychologia ekonomiczna*, red. T. Tyszka, Sopot 2004, s. 33–34). Zasadność tego modelu potwierdził w skali powiększonej eksperyment prowadzony na osobach bezdomnych, których decyzje są uzależnione od braku zasobów materialnych oraz osobistych. Im mniejsze zasoby, tym potrzeba odpłaty jest bardziej skrócona, a nawet natychmiastowa w przypadku osób bezrobotnych czy bezdomnych. Po powyższych eksperymentach należy skłaniać się raczej ku uwypukleniu elementu psychologicznego niż określonej zdolności intelektualnej. Zob. P. Wodo, *Dyskontowanie u osób bezdomnych a radzenie sobie w sytuacjach stresowych* [w:] *Innowacyjne metody przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, red. P. Wodo, Ż. Pacud, Częstochowa 2014, s. 117–129.

w ten sposób mechanizmów dyskontowania, ograniczamy poprzez przymus ubezpieczeniowy także efekt ograniczonej racjonalności (*bounded rationality*)²⁴. Z ograniczoną racjonalnością mamy do czynienia przede wszystkim tam, gdzie konsekwencje podejmowanych decyzji są odległe w czasie, obciążone niepewnością i trudne do skalkulowania. Brak zrozumienia lub niezrozumienie ogółu sytuacji, w której znajdują się ludzie, dostrzegają z kolei filozofowie²⁵. Nadto należy zauważyć jeszcze aspekt moralny przymusu²⁶. Bez imperatywu moralnego unikanie przymusu stałoby się w pewnym sensie racjonalne, gdyż korzystne może być podjęcie próby obciążania swoimi potrzebami socjalnymi osoby trzeciej, państwo lub rodzinę. Przed ubezpieczeniami społecznymi oraz silnym państwem gwarantującym system świadczeń socjalnych powszechna była społeczna żebraniina²⁷. Przymus rozkłada odpowiedzialność za własny byt na wszystkich, którzy solidarnie uczestniczą w systemie ubezpieczeń społecznych. Ekonomści behawioralni zauważają więc, że przymus uniemożliwia „jazdę na gapię”. Współgrający z nim ład moralny powoduje większą uczciwość w życiu społecznym, rodząc wewnętrzne przekonanie o konieczności podporządkowania się normie prawnej, nie ze względu na sankcję prawną, ale osąd moralny. Prawidłowa reakcja moralna usprawiedliwia solidarne ponoszenie kosztu, nadając negatywne kwalifikacje moralne tym, którzy chcą tę solidarność ograniczać. Ocena moralna podporządkowania się normie prawnej wymaga jeszcze uwzględnienia, czy przymus nie prowadzi do nadmiernej ingerencji w prawa osobiste oraz własność (prawo moralne do obywatelskiego sprzeciwu). Jeżeli proporcja wkładu i świadczenia nie jest w jakiś sposób równana u każdego członka wspólnoty ubezpieczeniowej, to powstaje chęć uwolnienia się od wspólnoty ryzyka²⁸. Ze względów psychologicznych uzasadnienie racjonalności przymusu zmienia się wraz z jego konkretną treścią przyjmowaną w ustawodawstwie ubezpieczeniowym.

Jeszcze inny aspekt psychologiczny należy wiązać z trudnością podjęcia decyzji o bardzo długim horyzoncie czasowym. Z jednej strony opłacanie składek przez cały okres aktywności zawodowej zmniejsza dolegliwość obowiązku składkowego oraz jej skutki dla finansów osobistych. Niski poziom składek płaconych na bieżąco w skali całego społeczeństwa wystarcza do nabywania ochrony ubezpieczeniowej dla wszystkich. Z drugiej strony, porównując przymus z wolnym wyborem w warunkach rynkowych, trzeba zauważyć, że aktywne wybory towarzyszą przede wszystkim tym osobom, które mają relatywnie więcej pieniędzy²⁹. Niska składka ubezpieczeniowa z psychologicznego punktu widzenia nie daje wystarczającego bodźca do uznania działania za ważne i istotne przy decyzjach podejmowanych swobodnie.

24 J. Otto, *Konsekwencje podwyższenia wieku emerytalnego*, „Biuletyn IGTE” 2016, nr 5, s. 13.

25 Ks. J. Tischner zauważał, że poziom rozumienia naszej sytuacji tak się obniżył, że przybrał formę jakiegoś nierozumienia, za: Z. Ziemiński, *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Lublin 1992, s. 171.

26 J. Bentham, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, Warszawa 1958, s. 17–56; T. Sedlaczek, *Ekonomia dobra i zła. W poszukiwaniu istoty ekonomii od Gilgamesza do Wall Street*, Warszawa 2012.

27 K. Secomski, *op. cit.*, s. 29.

28 Zob. J. Jończyk, *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Kraków 2006, s. 40.

29 R. Thaler, C. Sunstein, *op. cit.*, s. 148.

Podsumowując, przymus ubezpieczeniowy, odbierając wolność podejmowania decyzji ekonomicznej, prowadzi do zagwarantowania określonej powszechności ubezpieczenia. Dlatego może być negatywnie odbierany przez osoby dążące do powiększenia zakresu swojej wolności bardziej niż ogólnego dobrobytu. Odbierając wolność podejmowania decyzji, unika się jednak pułapki, w jaką wpadają osoby z ograniczonymi zasobami oraz krótkowzroczne, a także te, które nieuczciwie wobec innych chcą korzystać ze świadczeń publicznych i pomocy państwa, co opisywane jest jako zjawisko „jazdy na gapę”. Przymus jednak wymaga zrozumienia i akceptacji, gdyż w innym przypadku może nie spełniać zakładanej funkcji, a przynajmniej nie w pełnym wymiarze. Psychologiczna rola przymusu polega na pochodzącym z psychiki człowieka lub uwzględniającym tę psychikę oddziaływaniu na zachowania indywidualne i społeczne. Przymus jest uzasadniony deficytami w podejmowaniu racjonalnych decyzji i gwarantuje ochronę ubezpieczeniową w porównaniu do sytuacji alternatywnej – decyzji indywidualnej podejmowanej bez przymusu. Bez akceptacji psychicznej tej sytuacji przymusowej zmienia się jednak rodzaj podejmowanej decyzji indywidualnej – zamiast decyzji wewnętrznie akceptującej przymus ubezpieczeniowy może być decyzja o unikaniu stosowania norm prawnych, o czym dalej przy analizie kwestii skuteczności przymusu.

Ekonomiczna rola przymusu ubezpieczenia

Przymus ubezpieczeniowy ma fundamentalne znaczenie dla ekonomiki systemów ubezpieczeń społecznych. Bez przymusu ubezpieczenia społecznego nie ma możliwości wykonania zobowiązań ubezpieczeniowych, zapewnienia powszechności ubezpieczenia (co odpowiada roli produktywnej ubezpieczeń) oraz niskiego kosztu, wreszcie poprawy efektywności organizacji usługi ubezpieczeniowej. Przymus ubezpieczeniowy jest także środkiem do zapewnienia płynności finansowania wydatków FUS na świadczenia ubezpieczeniowe. Te różne aspekty pozwalają zdefiniować rolę oddziaływania przymusu na ekonomikę ubezpieczeń społecznych.

Po pierwsze przymus ubezpieczeniowy odgrywa określoną rolę fiskalną, skoro uzyskane dzięki niemu składki trafiają do państwowego funduszu celowego, który pozostaje określoną częścią państwowego fiskusa. Przymus poprzez składki ubezpieczeniowe fiskalizuje określoną część dochodów ubezpieczonych oraz przychodów ubezpieczających, zapewniając przez to bieżące finansowanie świadczeń z gromadzonych dochodów w FUS. Należy tu odróżnić konsekwencje ekonomiczne przymusu w zarządzaniu długiem ubezpieczeniowym, który dotyczy zdarzeń przyszłych, od konsekwencji ograniczonych do określonego roku budżetowego, który wskazuje rolę przymusu w ujęciu finansowym. Finansowanie składek nie byłoby możliwe bez powstawania comiesięcznych zobowiązań składkowych, które odpowiadają comiesięcznym świadczeniom ubezpieczeniowym. Na tym tle widoczne stają się problemy określania efektywnych i sprawiedliwych reguł ponoszenia ciężarów składkowych. Im mniejszy zakres podstawy naliczenia składki, tym mniejsze dochody FUS.

Po drugie trzeba zauważyć, że przymus zapewnia obniżony przeciętny koszt administracji świadczeń. Im większa przymusowa wspólnota, tym mniejszy koszt administracyjny³⁰. W organizacji ubezpieczeń społecznych nie ma ani zysku, ani kosztu gromadzenia kapitału i na tym polega ich efektywność w porównaniu do ubezpieczeń rynkowych. Bez przymusu ubezpieczeniowego nie byłaby możliwa także centralizacja usługi ubezpieczeniowej. Ekonomiczną rolę przymusu w połączeniu z publiczną organizacją ubezpieczeniową można wykazać przez porównanie kosztu administracji ZUS, która jest kilkunastokrotnie niższa od kosztu funkcjonowania towarzystw ubezpieczeniowych. Gospodarka ubezpieczeniowa prowadzona na zasadach rynkowych albo społecznych ma inne zalety oraz przeznaczenie, jednakże trudno pozostawiać te instytucje bez porównania, gdy tylko dla ekonomiki ubezpieczeń społecznych właściwy jest przymus ubezpieczeniowy. Na tym tle możliwe staje się przeprowadzenie analizy, kiedy bardziej efektywnym rozwiązaniem jest ubezpieczenie społeczne, a kiedy rynkowe.

Po trzecie przymus zapewnia szeroki dostęp do odbiorcy usługi ubezpieczeniowej bez potrzeby czynienia nakładów na reklamę, akwizycję czy też koszty zawarcia i rozwiązania umów – oddziałuje jednak nie tylko na stronę kosztową, ale także wydajność organizacji ubezpieczeniowej. Generowana przez zastosowanie norm obowiązkowego ubezpieczenia społecznego powszechność ubezpieczenia daje określony efekt skali realizacji usługi ubezpieczeniowej. Przymus staje się rozwiązaniem praktycznym i prakseologicznym, gdyż dzięki jednemu taniemu rozwiązaniu można wykluczyć szereg kosztów właściwych dla rynku ubezpieczeniowego, a zarazem zwiększyć produkcję ubezpieczeniową – tą kategorią nie zajmują się ubezpieczenia społeczne, gdyż dzięki przymusowi jest ona instytucjonalnie maksymalizowana. Realizacja roli produktywnej ubezpieczeń społecznych polega na dostarczaniu usługi ubezpieczeniowej jak najszerzej grupie odbiorców.

Po czwarte należy zwrócić uwagę, że przymus zabezpiecza pokrycie wielodekadowych zobowiązań ubezpieczeniowych. Dla ubezpieczeń społecznych charakterystyczna jest repartycyjna metoda finansowania świadczeń, która nie wymaga gromadzenia rezerw ubezpieczeniowych do pokrycia zaciąganych zobowiązań. Metody repartycyjne tworzą gwarancje wypłaty świadczeń na podstawie wpłat bieżących składek na wymagane świadczenia z zakresu ubezpieczeń społecznych. Organizacja finansowania ubezpieczenia społecznego według metody repartycyjnej opiera się na gwarancji, jaką daje przymusowo utworzona wspólnota ubezpieczonych, a subsydiarnie wspólnota narodowa³¹, w zakresie zachodzących niedoborów składkowych. Metody kapitałowe (kapitalizacyjne³²) polegają z kolei na tworzeniu gwarancji wypłaty świadczeń na podstawie wieloletniego gromadzenia rezerw kapitałowych na przyszłe

³⁰ J. Jończyk, *op. cit.*, s. 40.

³¹ R. Pacud, *Pokrycie gwarancji realizacji świadczeń w ubezpieczeniu społecznym [w:] Doubezpieczenie społeczne. Idea i kontynuacja*, red. M. Kawiński, Warszawa 2015, s. 62–64.

³² W. Szubert, *op. cit.*, s. 228–229.

świadczenia³³, przez co gwarancja wypłaty świadczeń bierze się z poziomu zakumulowanego kapitału, a w dalszej perspektywie także z możliwości sprzedaży określonych instrumentów finansowych w przyszłości. Już z samego faktu braku konieczności tworzenia i zarządzania kapitałem ubezpieczeniowym wynika niższy koszt organizacji i administracji ubezpieczenia społecznego, zwłaszcza w porównaniu z systemem dopiero gromadzącym kapitały.

Wnioskując, przymus ubezpieczeniowy ma kluczowe znaczenie dla istnienia systemu ubezpieczeń społecznych zwłaszcza w zakresie ubezpieczeń emerytalno-rentowych. O ile w ubezpieczeniach krótkoterminowych łatwo jest ustalić inny sposób finansowania i pokrywania zobowiązań ubezpieczeniowych, o tyle wraz z długością ochrony ekspektatyw ubezpieczeniowych oraz potrzebą gwarantowania procesu nabywania uprawnień rola przymusu ubezpieczeniowego zaczyna wzrastać. Przymus ubezpieczeniowy jest nieodłączną cechą systemów repartycyjnych oraz jest konieczny do obsługi zobowiązań ubezpieczeniowych, a w szczególności długu emerytalnego. Systemy repartycyjne pozbawione są rezerw zabezpieczających przyszłe świadczenia. Skoro więc mamy nawis wcześniej powziętych zobowiązań emerytalnych, trzeba kontynuować przymus uczestnictwa w odniesieniu do pokolenia pracującego.

Skuteczność przymusu ubezpieczeniowego.

Wnioski

Zakres przedmiotowy i wysokość obowiązkowej składki na ubezpieczenie społeczne, które są określone w przepisach normatywnych, zapewnia określony poziom dochodów dla FUS. Powstaje na tym tle pytanie, w jakim stopniu normy te są skuteczne wobec podmiotu podporządkowanych przymusowi ubezpieczeniowemu, w tym składkowemu, a w jakim stopniu określone normy pozostają nieskuteczne. Dopiero określona treść prawa w działaniu pozwala dostrzec, czy przyjęta instytucjonalizacja przymusu ubezpieczeniowego jest właściwa, tzn. czy przymus spełni swoją funkcję. Nie rozróżniając prawa od innej formy przymusu, zawsze można dostrzec ich wspólny mianownik – postawienie kogoś w sytuacji przymusowej wpływać będzie na sposób postępowania danej osoby, gdyż uzna ona, że według jej oceny mniejszym złem jest postępować we wskazany sposób niż narazić się na zło grożące w przypadku innego postępowania³⁴. Rozpatrywanie funkcji przymusu oraz spełnienia ich przez system ubezpieczeń społecznych daje punkty odniesienia oraz podstawy do formułowania ocen sprawności obowiązkowego systemu ubezpieczeń społecznych. Podporządkowanie się lub przeciwstawienie się przymusowi ubezpieczeniowemu jest określonym procesem, który ma uwarunkowania prawne, psychologiczne oraz ekonomiczne.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Zob. Z. Ziemiński, *Zarys...*, *op. cit.*, s. 43.

Od sposobu instytucjonalizacji obowiązku ubezpieczenia społecznego zależy spełnienie wszystkich pozytywnych funkcji przymusu. Z punktu widzenia celów zabezpieczenia społecznego oraz interesów ubezpieczonych najbardziej istotna jest skuteczność przymusu w wymiarze socjalnym. Jest ona osiągana dzięki dążeniu do powszechności systemu ubezpieczeń społecznych i realizacji roli produktywnej poprzez dostarczanie usługi ubezpieczeniowej jak najszerzej grupie odbiorców. Z kolei z punktu widzenia organizacji ubezpieczenia społecznego oraz interesów instytucji ubezpieczeniowej kluczowe staje się spełnienie funkcji fiskalnej oraz funkcji pokrycia przez przymus ubezpieczeniowy. W przypadku niewłaściwej instytucjonalizacji przymusu, czyli choćby przekroczenia dopuszczalnych miar ciężarów składkowych, przepisy mogą stawać się przeciwnie skuteczne³⁵, czyli osiągać wręcz efekt przeciwny do zamierzonego. Podwyższanie norm określających podstawę naliczania składki oraz jej stawki staje się przeciwnie skuteczne, gdy istnieje silne, a zwłaszcza narastające zjawiska:

- a) ucieczki od krajowego systemu ubezpieczenia społecznego,
- b) ucieczki od pełnej podstawy wymiaru składek poprzez ograniczenie obowiązku składkowego do zgodnego z prawem minimum,
- c) oficjalnego zatrudnienia poprzez podejmowanie pracy na czarno.

Interesującym pojęciem-narzędziem, które umożliwia opis procesów podporządkowania się przymusowi ubezpieczeniowemu w wymiarze społecznym, jak i indywidualnym, pozostaje koncepcja umowy międzypokoleniowej, która nie ma charakteru prawnego, ale charakter społeczny. Umowa międzypokoleniowa pozwala wyrażać określone cechy relacji międzypokoleniowych w ubezpieczeniach społecznych³⁶. Przymus zapewnia wykonalność umowy międzypokoleniowej, lecz błędna w jakimś stopniu konstrukcja przymusowego ubezpieczenia społecznego, choćby ta, która tworzy nadmierne obciążenia składkowe, godzi w wiarygodność ubezpieczeń społecznych. Posługiwanie się przymusem ubezpieczeniowym przez państwo wymaga odpowiedniego wyważenia, może zapewniać ciągłość umowy międzypokoleniowej bądź przyczyniać się do zjawiska „wypowiadania umowy międzypokoleniowej”³⁷. Racje mają ci starsi, którzy mówią do młodszych: „nie denerwujcie się, że płacicie emerytury obecnym seniorom, my też to robiliśmy”³⁸, ale już racje te stają się dyskusyjne, jeżeli porównać poziom wpłat pokolenia obecnych emerytów, w stosunku do pokolenia obecnie finansującego składki. Niełatwo też uspokajać obecnie już pracujące pokolenia baby boomers, że takie zachowania realizowane są przez następców, skoro społeczeństwo się starzeje. Z obecnego poziomu urodzeń wynika,

35 T. Kotarbiński zauważa, że nieskuteczny jest taki czyn, który ani nie osiąga celu, ani jego osiągnięcia nie umożliwia, ani nie ułatwia, innymi słowy – do celu nie przybliża. Pośród czynów nieskutecznych znajdują się z jednej strony przeciwnie skuteczne, czyli udaremniające lub utrudniające, a z drugiej strony ani skuteczne, ani przeciwnie skuteczne, czyli obojętne; *idem*, *Traktat o dobrej robocie*, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Lódź 1982, s. 105.

36 Pojęcie to rodzi wiele kontrowersji. W obecnym stanie prawnym można przyjąć, że nie jest ono realizowane z uwagą na ciągłe zmiany w systemie ubezpieczeń społecznych i pogarszanie warunków uczestnictwa dla kolejnych pokoleń. Zob. H.F. Zacher, *Uwagi o solidarności międzypokoleniowej*, Wrocław 2009.

37 Zob. R. Pacud, (*Utracona sprawiedliwość międzypokoleniowa w ubezpieczeniu emerytalnym*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2016, nr 2, s. 3.

38 F. Pietkiewicz-Bednarek, *Wy też będziecie starzy. Wywiad z Ewą Ostrowską*, „Biluetyn IGTE” 2016, nr 5, s. 11.

że osób w wieku produkcyjnym w latach 2040–2060 będzie zbyt mało, by udźwignąć ciężar bardziej licznych pokoleń emerytów. Nie można oczywiście wykluczyć nagłego napływu imigrantów, choć Polsce doskwiera do tej pory raczej emigracja. Biorąc pod uwagę tak zakreśloną sytuację demograficzną oraz przyjmowane obecnie zasady prawa ubezpieczeń społecznych, które nie dopuszczają ograniczania świadczeń, a jedynie podwyższanie składek, dla wielu unikanie składek jest przejawem dalekowzroczności – jeśli zakładają, że nigdy nie otrzymają emerytury lub ich świadczenie będzie niewielkie³⁹. To pokazuje, że rola przymusu przy rosnącym ciężarze składkowym staje się względna lub nieskuteczna.

Przymus zyskiwać będzie cechy skutecznego, gdy sposób jego zakodowania w prawie zachowywać będzie bieżący kontekst zmieniających się warunków, tak aby jego stosowanie było z jednej strony zrozumiałe, a z drugiej strony akceptowalne bez istotnych wątpliwości co do wykonalności świadczeń ubezpieczeń. W starszej literaturze można zauważyć, że ubezpieczenia przymusowe zamiast reklamy wymagają propagandy i uświadamiania⁴⁰. Polityka informacyjna, bez sięgania do manipulacji i dezinformacji, oraz edukacja i projekty dydaktyczne, w których uczestniczy też nauka, są ważnym elementem kształtowania ładu społecznego, który rodzi wewnętrzną zgodę adresatów prawa na przymus ubezpieczeniowy. Tymczasem obecna wiedza na temat ubezpieczeń społecznych w społeczeństwie jest bardzo niska⁴¹. Psychologiczna rola przymusu wiąże się z kreowaniem społecznej odpowiedzialności (niezbędnej do kontynuacji umowy międzypokoleniowej), budowaniem zaufania co do konieczności płacenia składek oraz unikania konstrukcji, które przy zmianie stanu rzeczy rodzą wątpliwości co do przyszłości. Najlepsza nawet informacja nie złagodzi jednak negatywnej struktury ekonomicznej obecnego systemu ubezpieczeń społecznych, stąd w społeczeństwie można zauważyć postawy wobec przymusu ubezpieczeniowego, które Z. Ziemiński określał jako „postawę pańszczyźnianą”. Sprowadzał ją do konsensu wobec określonych formuł sprawiedliwości, których nie uznaje się za dobre, ale akceptuje się dlatego, że nie da się ich zmienić lub są najmniej złe ze wszystkich uciążliwych⁴². Postawa pańszczyźniana jako reakcja na przymus ubezpieczeniowy zapewnia bądź co bądź przestrzeganie norm określających obowiązki składkowe przynajmniej w istotnym zakresie. Poziom praworządności może jednak się obniżyć przy podnoszeniu ciężarów składkowych.

39 Głos w dyskusji dr L. Pierchalskiej do referatu stanowiącego podstawę opracowania w trakcie konferencji PSUS w Złotym Potoku, wrzesień 2016.

40 K. Secomski, *op. cit.*, s. 69.

41 Według badań Instytutu Spraw Publicznych wiedzę jedynie 7% respondentów na temat ubezpieczeń społecznych można uznać za wystarczającą. Zob. *Wiedza i postawy wobec ubezpieczeń społecznych. Raport z badań*, Warszawa 2016, s. 63.

42 Z. Ziemiński, *O pojmowaniu sprawiedliwości, op. cit.*, s. 169.

*dr hab. Radosław Pacud, prof. UE
Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach,
Katedra Prawa i Ubezpieczeń*

ŹRÓDŁA

- Bentham J., *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, Warszawa 1958.
- Fenichel Z., *Kodeks ubezpieczeń społecznych*, Kraków 1933.
- Jończyk J., *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Kraków 2006.
- Kotarbiński T., *Traktat o dobrej robocie*, Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1982.
- Łazowski J., *Wstęp do nauki o ubezpieczeniach*, Sopot 1999.
- Modliński E., *Podstawowe zagadnienia prawne ubezpieczeń społecznych*, Warszawa 1968.
- Otto J., *Konsekwencje podwyższenia wieku emerytalnego*, „Biuletyn IGTE” 2016, nr 5.
- Pacud R., *Pokrycie gwarancji realizacji świadczeń w ubezpieczeniu społecznym [w:] Dobrze ubezpieczenie społeczne. Idea i kontynuacja*, red. M. Kawiński, Warszawa 2015.
- Pacud R., *(U)tracona sprawiedliwość międzypokoleniowa w ubezpieczeniu emerytalnym*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2016, nr 2.
- Petrażycki L., *O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa 1985, s. 70.
- Pietkiewicz-Bednarek F., *Wy też będziecie starzy. Wywiad z Ewą Ostrowską*, „Biuletyn IGTE” 2016, nr 5.
- Prasolek Ł. [w:] *Ustawa o systemie ubezpieczeń społecznych. Komentarz*, red. B. Gudowska, J. Strusińska-Żukowska, Warszawa 2011.
- *Psychologia ekonomiczna*, red. T. Tyszka, Sopot 2004.
- Secomski K., *Ekonomika ubezpieczeń*, Warszawa 1947.
- Sedlaczek T., *Ekonomia dobra i zła. W poszukiwaniu istoty ekonomii od Gilgamesza do Wall Street*, Warszawa 2012.
- Szubert W., *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, Warszawa 1987.
- Świątkowski A., *Podmioty stosunków prawnych ubezpieczeń społecznych [w:] Problemy prawa ubezpieczeń społecznych*, red. B. Wagner, Kraków 1996.
- Thaler R., Sunstein C., *Libertarian Paternalism*, „American Economic Review” 2003, No 2.
- Thaler R.H., Sunstein C.R., *Nudge. Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, New Haven & London 2008.
- *Wiedza i postawy wobec ubezpieczeń społecznych. Raport z badań*, Warszawa 2016.
- Wodo P., *Dyskontowanie u osób bezdomnych a radzenie sobie w sytuacjach stresowych [w:] Innowacyjne metody przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, red. P. Wodo, Ż. Pacud, Częstochowa 2014.
- Wolniewicz B., *Wstęp [w:] L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus*, Warszawa 1970.
- Zacher H.F., *Uwagi o solidarności międzypokoleniowej*, Wrocław 2009.
- Zaleśkiewicz T., *Psychologia ekonomiczna*, Warszawa 2011.
- Zieleniecki M., *Obowiązkowość i dobrowolność ubezpieczenia społecznego [w:] Współczesne problemy prawa emerytalnego*, red. T. Bińczycka-Majewska, M. Włodarczyk, Warszawa 2015.
- Ziemiński Z., *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Lublin 1992.
- Ziemiński Z., *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001.
- Zygan M., *Ekonomia behawioralna – wprowadzenie do tematyki*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2013, nr 32.

The role of coercion in social insurance

The author argues that without compulsion, social insurance would not be able to create, function or guarantee future benefits. Voluntary social insurance is complementary and therefore slightly increases the subjective coverage of social security over the permanent insurance community. Coercion is one of the main attributes of the social insurance system: as its economic feature and is fixed in the law.

The purpose of this article is to determine what is compulsory insurance and what role it plays in social insurance. Answers to this question will make recourse to the problems of fundamental of social insurance, while the discovery of the dependence of coercion drawn from the basic categories of social insurance construction, will indicate the effectiveness in the collection of contributions within the social insurance system. The author points out the legal, psychological and economic role of coercion.

Key words: coercion, social insurance, social insurance coverage, behavioral economics